

An aerial photograph of a Roman legionary fortress (castrum) with a river and a man in a lion's head costume. The fortress is a large, rectangular complex with multiple rows of buildings and a central courtyard, surrounded by a stone wall. A river flows through the scene. In the foreground, a man is wearing a large, realistic lion's head costume with yellow eyes and a blue Roman-style helmet with gold and red details. He is holding a wooden staff.

De Romeinse limes in Nederland

romeinen

nu

Inhoud

- 3 Inleiding
- 4 Romeinen in Nederland
- 6 De Nedergermaanse limes
- 8 Het legioen
- 10 Limesforten
- 14 De vicus
- 16 Steden
- 18 Rivieren en kanalen
- 20 Wegen
- 22 Bataven en Cananefaten
- 24 Godsdienst
- 26 Het einde van de limes
- 28 Waar te de limes te zien?
- 30 Verder lezen
- 31 Verantwoording



LIMES



LIMES

Inleiding

Tien jaar geleden dachten veel mensen bij het lezen van het woord 'limes' meteen aan het groene broertje van de citroen.

Dat is inmiddels gelukkig wel anders. De overheid heeft de Romeinse limes omarmd en met een beetje goede wil staat de Nederlandse limes in 2021 op de UNESCO-lijst van werelderfgoed. Daarnaast maakt de Romeinse limes deel uit van de officiële Canon van de Nederlandse geschiedenis. Alle leerlingen krijgen er mee te maken.

We zijn erachter gekomen dat die Romeinse limes eigenlijk een geweldig monument is. Hij is archeologisch buitengewoon interessant, juist in Nederland waar de limes meer dan vier eeuwen op dezelfde plek is blijven liggen en waar we de ontwikkeling in al die vier eeuwen precies kunnen volgen. En juist in Nederland omdat de limes hier heel anders is dan de bekende stukjes zoals in Engeland en Duitsland. Hier hebben we een 'natte limes'.

Dit boekje is een eerste verkenning op de vraag: wat is die limes nu eigenlijk?

De splinternieuwe Romeinse wachttoren bij Kesteren en Opheusden: een lovenswaardig, particulier initiatief.



Romeinen in Nederland

De Romeinse geschiedenis van Nederland start 19 jaar voor het begin van de jaartelling, als twee à drie legioenen neerstrijken in Nijmegen. Mede vanuit Nijmegen ondernemen de Romeinen pogingen om Germanië in te lijven en bouwen daartoe ook een aantal forten langs de Rijn. Maar de Romeinse keizers zien uiteindelijk toch af van dit Germaanse avontuur en richten zich vervolgens op Brittannië. Keizer Caligula laat als voorbereiding nog enkele forten langs de Rijn bouwen en zijn opvolger Claudius waagt in het jaar 43 met succes de sprong over de Noordzee.

Romeinse sporen vind je in heel Nederland, zoals deze helm, afkomstig van Texel. Mogelijk is de helm verloren door een soldaat tijdens de Germaanse campagne van het jaar 15. Tacitus schrijft dat de Romeinse vloot in de Waddenzee werd overvallen door onstuimig weer. Bovendien kenden ze de getijdenwerking niet.



Na de dood van Nero in 68 wordt het Romeinse Rijk meegesleurd in een felle opvolgingsstrijd. De Cananefaten en Bataven ontketenen daarop een opstand, die zich snel uitbreidt naar andere gebieden. Alle forten van Katwijk tot Bonn (en ook de steden Nijmegen en Tongeren) gaan in vlammen op. Een jaar daarna wordt de opstand alweer onderdrukt en gaat het Rijk zijn langste periode van vrede en voorspoed tegemoet.



Bronzen hand van een levensgroot standbeeld, gevonden in Voorburg. Waarschijnlijk is het van een keizer.

Eind tweede eeuw krijgt het Romeinse rijk veel tegenslagen te verduren, zoals een enorme pokkenepidemie, opringerige volkeren aan de grens, interne twisten en machtsbeluste keizers. Soldatenkeizers wisselen elkaar snel af. Vanaf 250 vallen opnieuw vreemde volkeren het rijk binnen. Rond 300 kunnen de keizers de orde weer herstellen, maar het Romeinse rijk zal niet meer het aanzien krijgen van daarvoor. Een echt einde van het Romeinse rijk is niet aan te wijzen. Tussen 350 en 550 gaat het westelijk gedeelte heel geleidelijk en relatief geruisloos over in het Frankische rijk.

Een legioen op mars is een enorme logistieke operatie. Koken doe je per eenheid van acht man.



De Nedergermaanse limes

De grensstreek van het Romeinse Rijk ziet er veel Romeinse uit dan het uitgestrekte binnenland van bijvoorbeeld Gallië. Juist aan de grens laten de Romeinen hun spierballen zien. Hier liggen de Romeinse legers en bouwen de Romeinen voorzieningen als forten, wachttorens, wegen, kades, havens en voorraadschuren.

Maar de limes is geen Berlijnse muur waar niemand in- of uit mag. Zo wordt er zeker handel met de volkeren ten noorden van de limes. Wel voelen de Romeinen in deze barbaarse streken de behoefte om hun territorium af te bakenen, zodat het voor iedereen duidelijk is waar de beschaving begint. Alleen in tijden van oorlog gaat de grens op slot en wordt de bewaking van de forten op volle sterkte gebracht. Misschien lijkt het alsof de Romeinen voortdurend aan het vechten zijn, maar het tegenovergestelde is waar. De Romeinse tijd is de langste periode van vrede uit de geschiedenis van Europa. De Romeinen bouwen de limes niet om oorlog te voeren, maar om de vrede te handhaven.

De belangrijkste plaatsen langs de Nederlandse limes. De vierkantjes zijn castella (rood = zeker, wit = vermoedelijk), de rondjes zijn overige plaatsen. Links zien we het Kanaal van Corbulo naast de stad Forum Hadriani, rechts bij Nijmegen de stad Ulpia Noviomagus en de legioenplaats.



Het Nederlandse deel van de limes sluit naadloos aan op het Duitse gedeelte. Dat Duitse gedeelte volgt de Rijn tot aan Rheinbrohl, een plaatsje ten zuiden van Bonn. Samen noemen we dit de Nedergermaanse limes, vernoemd naar de Romeinse provincie Neder-Germanië (Germania Inferior). Ook in de UNESCO-aanvraag wordt dit als één geheel gezien. Vanaf Rheinbrohl loopt de limes over land naar de Donau bij Regensburg. Dat gedeelte heet voluit de Obergermanisch-Rätische Limes en staat al sinds 2005 op de UNESCO-lijst.



De limes in Nederland is overduidelijk een 'natte limes'.

Een op schaal nagebouwd limesfort in het Römerpark bij Ruffenhofen aan de Donaulimes.



Het legioen

In de Oudheid (en ver daarna) is het normaal dat soldaten pas worden opgetrommeld als er oorlog uitbrak. Dan worden de boeren van het land gehaald en krijgen ze een zwaard in de handen gedrukt. De Romeinen daarentegen leunen op een beroepsleger. Dat is hun grote kracht. Om legionair te worden, moet je wel Romeinse staatsburger zijn. Het legioen biedt een aardig salaris en redelijke carrière-mogelijkheden. De legionairs trainen veel, krijgen een goede verzorging, leren vaak ook lezen en schrijven en beschikken over de beste artsen. En omdat ze vaak trainen, kunnen ze ook aanvalstechnieken toepassen die niemand anders beheerst. Sommige van die aanvalstechnieken worden nu, in de 21e eeuw, door de Mobiele Eenheid nog steeds gebruikt, zoals de wigformatie en de testudo (schildpad).



De 'schildpadformatie' van de Romeinen is vooral bekend uit Asterix. Het biedt een effectieve bescherming tegen vijandelijke aanvallen van pijlen of ander ongerief.

Aan het begin van de jaartelling kennen de Romeinen 22 legioenen. Die liggen bijna allemaal aan de grenzen van het rijk. De Nedergermaanse limes kent verschillende legioenkampen, namelijk in Bonn, Xanten en Nijmegen. In Nijmegen ligt lange tijd het Tiende Legioen Gemina (oftewel LXG). Zo'n legioen omvat 6.000 soldaten.



Veel legionairs kunnen lezen en schrijven.

In de dertig jaar dat het legioen in Nijmegen ligt, hoeft het maar één keer uit te rukken voor een serieuze militaire actie (de opstand van een Romeinse commandant in een naburige provincie). Voor de rest moeten de legionairs vooral oefenen en worden ze ingezet voor allerlei projecten zoals het aanleggen van wegen en het bouwen van tempels, aquaducten en een amfiteater. Hun aanwezigheid zorgt voor een enorme opbloei van economische activiteit. Rondom de legioenplaats ontstaat een kampdorp met alle eigenschappen van een heuse stad, de canabae legionis.



Enorme herberg uit de canabae legionis van Nijmegen, herbouwd in themapark Archeon in Alphen aan den Rijn. Ook daar dient het gebouw als herberg.

Limesforten

Behalve legioenplaatsen bouwen de Romeinen aan de Nedergermaanse limes zo'n 25 forten of castella. De meeste forten zijn gebouwd voor één cohort van ongeveer 500 soldaten, sommige voor twee cohorten. Je hebt forten voor infanterie (voetsoldaten), voor cavalerie (ruiters) en voor een mix van deze twee. In de castella worden meestal hulptroepen gelegerd, bestaande uit volkeren binnen het Romeinse rijk die nog niet het officiële Romeins burgerschap hebben. Dat Romeins burgerschap krijgen de soldaten wel als ze de dienstdtijd van 25 jaar helemaal uitzitten.



Elke soldaat krijgt na zijn dienstdtijd ook een officieel diploma. Dit diploma is van een Bataafse soldaat nabij Elst die afzwaait in het jaar 98. Archeologen zijn er heel blij mee, want zo'n diploma vermeldt ook alle legereenheden die op dat moment zijn gestationeerd in de provincie.

De Romeinen bouwen de castella in het hele rijk volgens hetzelfde principe. De forten hebben een omwalling met uitkijktorens en poorten, omgeven door twee of drie spitsgrachten (in de vorm van een V). Op het binnenterrein staan de barakken van de soldaten, het onderkomen van de bevelhebber, de voorraadschuur en het hoofdkwartier (principia). Hier worden de veldtekens en de soldijkist bewaard, heeft de bevelhebber zijn kantoor en komen de soldaten samen voor het aanhoren van toespraken.

Deze impressie van castellum Matilo (Leiden) toont de standaard opzet van zo'n fort. Daarnaast zien we de bijbehorende vicus en de limesweg. Matilo ligt aan de plek waar het Kanaal van Corbulo uitmondt in de Rijn.



De eerste forten zijn allemaal opgetrokken uit hout, leem en aarde. Hout gaat niet zo heel lang mee: afhankelijk van de houtsoort zo'n 30 à 40 jaar. De castella moeten dan ook regelmatig worden herbouwd. Aan het eind van de eerste eeuw gaan de Romeinen ook steen gebruiken, maar alleen nog in de basis van de belangrijkste gebouwen. Pas aan het eind van de tweede eeuw (rond 180) herbouwen ze alle forten helemaal in steen.

Lugdunum bij Katwijk is veruit het spannendste fort. Resten ervan komen in de 16e eeuw bij laag water tevoorschijn, zoals weergegeven op deze prent van Ortelius uit 1581. De bevolking neemt de stenen mee voor hergebruik. Tegenwoordig is het fort onvindbaar.

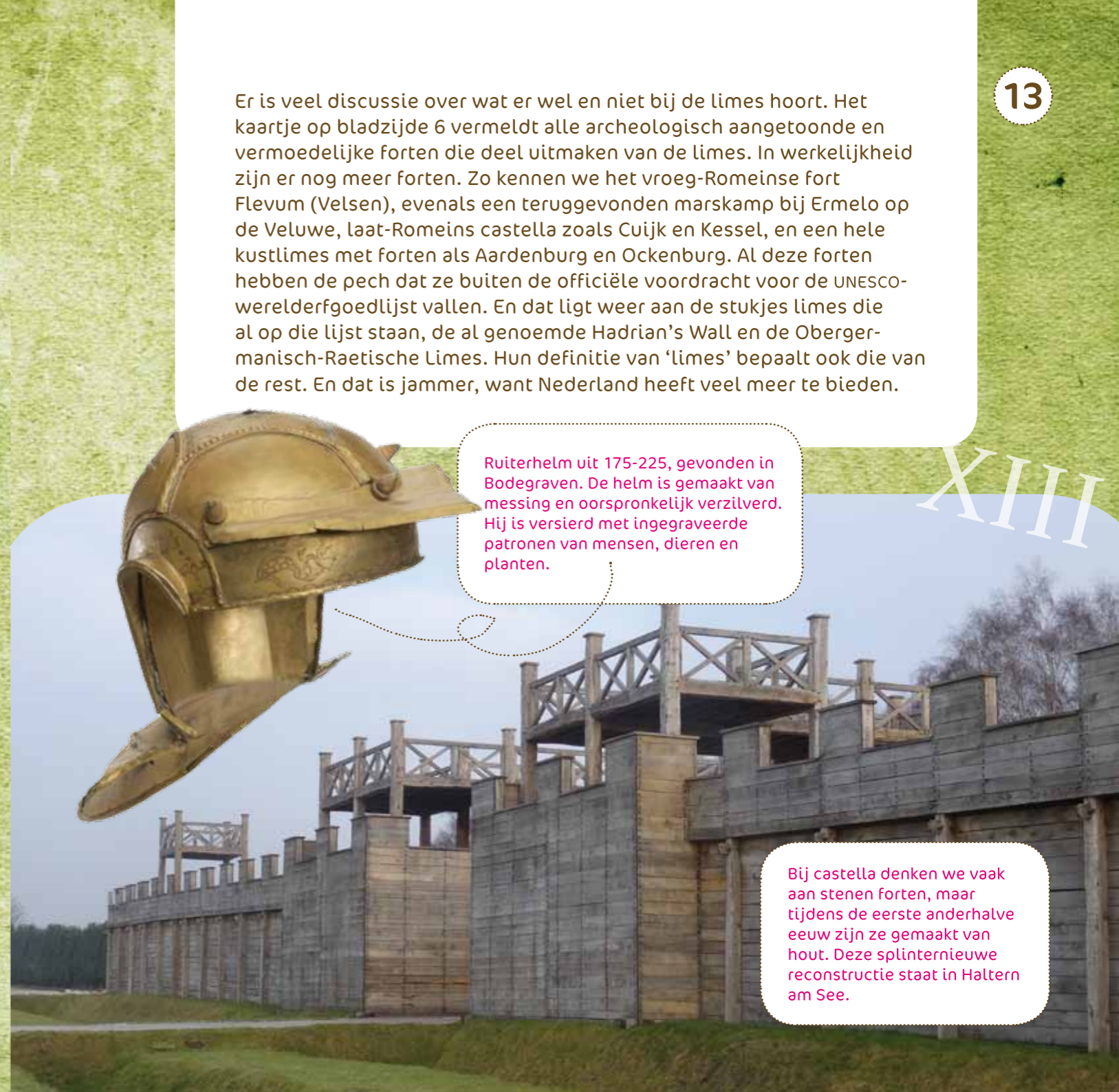


Er is veel discussie over wat er wel en niet bij de limes hoort. Het kaartje op bladzijde 6 vermeldt alle archeologisch aangetoonde en vermoedelijke forten die deel uitmaken van de limes. In werkelijkheid zijn er nog meer forten. Zo kennen we het vroeg-Romeinse fort Flevum (Velsen), evenals een teruggevonden marskamp bij Ermelo op de Veluwe, laat-Romeinse castella zoals Cuijk en Kessel, en een hele kustlimes met forten als Aardenburg en Ockenburg. Al deze forten hebben de pech dat ze buiten de officiële voordracht voor de UNESCO-werelderfgoedlijst vallen. En dat ligt weer aan de stukjes limes die al op die lijst staan, de al genoemde Hadrian's Wall en de Obergermanisch-Raetische Limes. Hun definitie van 'limes' bepaalt ook die van de rest. En dat is jammer, want Nederland heeft veel meer te bieden.

Ruiterhelm uit 175-225, gevonden in Bodegraven. De helm is gemaakt van messing en oorspronkelijk verzilverd. Hij is versierd met ingegraveerde patronen van mensen, dieren en planten.



Bij castella denken we vaak aan stenen forten, maar tijdens de eerste anderhalve eeuw zijn ze gemaakt van hout. Deze splinternieuwe reconstructie staat in Haltern am See.



De vicus

Onder de rook van de legerkampen langs de limes zoeken ook burgers hun heil. Ze vestigen zich in de omgeving van het kamp en profiteren zo van de aanwezigheid van de militairen. Zo'n nederzetting bij het legerkamp noemen we vicus. In een vicus woont een mengelmoes van burgers en veteranen, ambachtlieden, handelaren en winkeliers. Vaak wonen er ook vrouwen en kinderen van militairen. We vinden hier langgerekte, rijtjeshuizen met een combinatie van winkel, woonhuis en werkplaats.



Het zou een tafereeltje uit een vicus kunnen zijn: een soldaat koopt bij de plaatselijke taverne een snack.

In de vicus vind je veel ambachten, zoals pottenbakkers.



De vicus heeft een regionale marktfunctie voor het achterliggende platteland. Ambachtlieden als pottenbakkers, ijzersmeden en leerlooiers vinden er werk. Handelaars bieden allerlei levensmiddelen, huishoudelijke producten en nijverheid aan. De economische motor achter de vicus blijft echter het leger. Zonder de naburige soldaten heeft een vicus eigenlijk geen bestaansgrond.



Amfoor met Spaanse makrelen, gevonden op het Kops Plateau in Nijmegen.

Bronzen amfoor, gevonden in de buurt van het castellum van Maurik. De amfoor komt waarschijnlijk uit Midden-Italië.



Steden

De Nedergermaanse limes kent vier officiële steden. Twee daarvan liggen op Duits grondgebied: Keulen (hoofdstad van de provincie Neder-Germarië) en Xanten. In heel Nederland liggen ‘slechts’ twee steden. Noviomagus is de eerste en oudste stad van Nederland. Keizer Traianus schenkt de plaats rond het jaar 100 het recht om zijn familienaam Ulpus te gebruiken. Voluit heet de stad Municipium Ulpia Noviomagus. Rond 150 doet keizer Antonius Pius ongeveer hetzelfde met Forum Hadriani (Voorburg). Die stad gaat Municipium Aelium Cananefatium heten.



Prachtig beeldje van een hazewindhond, gevonden in Voorburg

XVI

Een gedeeltelijk gereconstrueerde tempel in het Archeologisch Park in Xanten. Zo'n tempel heeft waarschijnlijk ook in Nijmegen gestaan.



Nijmegen ontwikkelt zich tot bestuurlijk, economisch, cultureel en militair centrum. Met hulp van het leger worden een groot badhuis, een forum, tempels en stadsmuren gebouwd. Handwerkslieden produceren gebruiksgoederen als olielampjes, potten, pannen, schoenen en gereedschappen. Handelaars importeren koopwaar van heinde en verre, waaronder lijsters uit België, duur aardewerk uit Zuid-Frankrijk, zuidvruchten uit Italië, wijn uit Spanje en olijfolie uit Noord-Afrika. Barbiers, artsen en prostituees bieden meer persoonlijke diensten aan. De stad borrelt en bruist van activiteit in een ongekennde mix van volkeren en achtergronden. Archeologen schatten het aantal bewoners op vijfduizend. Hoewel er bovengronds niets meer overeind staat, geven tienduizenden vondsten een prachtig beeld van het leven in de stad. Datzelfde geldt in iets kleinere aantallen ook voor Forum Hadriani.

XVIII

Romeinse steden staan vol met standbeelden, die doorgaans ook zijn geverfd in felle kleuren. Een indruk daarvan krijg je in het Romeinse badhuis van Archeon in Alphen aan den Rijn.

Wie een stukje bovengronds Romeins erfgoed uit Nijmegen wil bewonderen, kan daarvoor naar Kleve in Duitsland. Daar staan twee Romeinse zuilen die in de 17e eeuw door Nijmegen zijn geschonken aan de toenmalige Kleefse stadhouder.



Rivieren en kanalen

Er wordt wel geklaagd over de zichtbaarheid van onze limes. Inderdaad hebben we in Nederland geen bovengrondse resten van gebouwen meer. Maar de limes is juist veel zichtbaarder dan de meeste mensen zich realiseren. Hij stroomt namelijk al tweeduizend jaar op vrijwel dezelfde plek en heet achtereenvolgens Rijn, Oude Rijn, Nederrijn, Kromme Rijn, Leidsche Rijn, Oude Rijn en Rijn.



De Oude Rijn is nog altijd bevaarbaar, zelfs met een Romeins schip. Hier vaart een replica van een Romeinse platbodem uit Leidsche Rijn. Je kunt er tochtjes mee maken vanuit Woerden.

Het water is voor de Romeinen de allerbelangrijkste wijze van vervoer. Niet alleen gaat het transport veel sneller dan over land, ook kun je over het water veel makkelijker zware ladingen vervoeren. De Rijn als transportroute is dan ook eigenlijk veel belangrijker dan de Rijn als grensrivier. Op de rivier is het een drukte van jewelste: Rijnaken varen af en aan om graan en bouwmaterialen naar de forten en de markten te brengen. Militaire patrouilleschepen van de Rijnvloot houden een oogje in het zeil.

De Romeinse ingenieurs tonen zich een meester in waterbeheersing. Ze werpen dammen op, leggen dijken aan, bouwen bruggen en graven kanalen zoals het Kanaal van Corbulo en het Kanaal van Drusus. Het typisch Nederlandse watermanagement is dus tweeduizend jaar oud en geen uitvinding van de Hollanders, maar van de Romeinen.

De natte ondergrond die de Romeinen zulke hoofdbreken bezorgt, is juist heel gunstig voor de conservering van hout, leer, bot, zaden en zelfs metaal. Nederland kent bijvoorbeeld de grootste hoeveelheid Romeinse scheepswrakken van Noordwest-Europa. Vooral de schepen van Zwammerdam, Woerden en De Meern genieten internationale bekendheid.



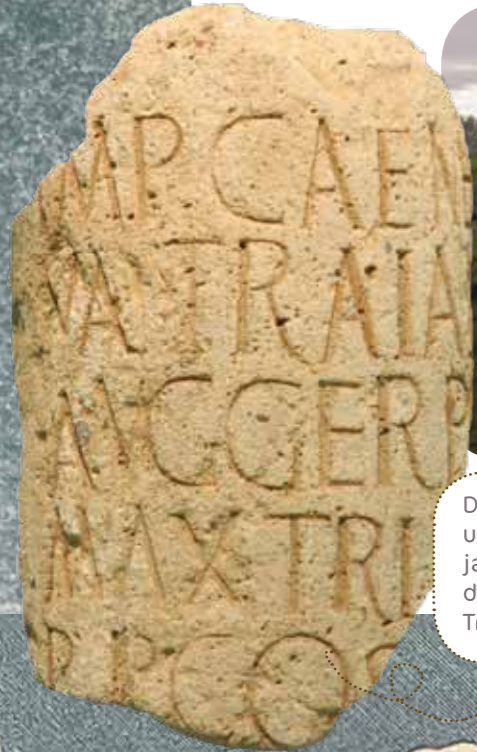
Het vrachtschip De Meern 1, maar liefst 25 meter lang, is in 1997 ontdekt in Leidsche Rijn. Na jarenlange conservering in Lelystad is het in 2015 teruggekeerd naar Leidsche Rijn.

Het Kanaal van Corbulo, gegraven rond het jaar 47. De schepen zijn ook allemaal teruggevonden aan de limes. Detail uit de tekening op p. 11.



Limesweg

Rond het jaar 85 geeft keizer Domitianus opdracht om op de zuidoever van de Rijn een doorgaande weg aan te leggen, de limesweg. Deze limesweg verbindt alle forten met elkaar. Keizer Traianus en Hadrianus laten de weg stevig repareren (respectievelijk in het jaar 100 en 124).



Deel van een mijlpaal uit Nijmegen, rond het jaar 100 geplaatst bij de limesweg van keizer Traianus.

Impressie van de limesweg met mijlpaal en wachttoren. De wachttoren is al een tijdje onbemand: de begroeiing eromheen belemmert het uitzicht. Op de Rijn vaart een platbodem.

Romeinse wegen zien er niet overal hetzelfde uit. De vorm en breedte hangt af van de landschappelijke omstandigheden en het beschikbaar bouw materiaal. In enkele natte gedeelten in West-Nederland heeft de weg de vorm van een enorme dam van 4 tot 6 meter breed. De dam bestaat uit een zware bekisting van eikenhouten palen met overdwars liggende balken, opgevuld met rijshout en aarde. Bovenop ligt een reepje grind als wegverharding. In de buurt van de Noordzeekust wordt schelp gebruikt als verharding, net als dat nu ook nog gebeurt.

Op sommige punten zien de Romeinen zich genoodsaakt om de weg te verstevigen met zware kadeconstructies en basaltblokken. Op andere gedeelten van de limesweg is de oeverwal stevig genoeg en volstaat een verharding van grind met aan weerskanten een greppel. De limesweg in Zuid-Holland en Utrecht is al op honderd plaatsen opgegraven. Een schril contrast met Gelderland, waar de limesweg slechts op drie plaatsen bekend is. Hier heeft de Rijn zijn bedding vaak verlegd en de weg kennelijk weggespoeld.



Paalfundering van de limesweg, gevonden in Vechten in 1892.

De limesweg op de Peutingerkaart, een middeleeuwse kopie van een Romeinse reiskaart. De weg loopt van Lugdunum (Katwijk, links) via Noviomagus (Nijmegen) naar Colonia Traiana (Xanten).



Bataven en Cananefaten

Als de legioenen van Augustus voor het begin van de jaartelling op veroveringstocht gaan, wonen in onze streken Bataven en Cananefaten. Over de Cananefaten weten we heel weinig, behalve dat ze verwant zijn aan de Bataven. De Bataven worden gezien als een mixvolkje van hier wonende Eburonen en geëmigreerde Chatten uit Midden-Duitsland. Ze zijn bevriend met de Romeinen, dus gevechten zijn niet nodig.

De Bataven hoeven geen belasting te betalen, maar leveren wel soldaten voor de hulptroepen. Er zijn vlootsoldaten, minimaal tien cohorten en één ruitereenheid Bataven bekend, tegen één cohort Cananefaten. De Bataven worden in het hele rijk beroemd vanwege hun lengte, kracht, moed en trouw. Dat maakt hen in de eerste eeuw ook geliefd als lijfwacht van de keizers.

Bataafse hulptroepen zijn in de eerste eeuw onder andere gestationeerd aan de Muur van Hadrianus in Engeland. Op de foto - tijdens het Romeinenfestival in Nijmegen - zijn ze herkenbaar aan het ovale schild.



In de nieuwe gebieden worden volkeren verleid om de Romeinse 'way of life' te kiezen. Dat noemen we Romanisering. Ook de Bataven nemen voor een groot deel de Romeinse levensstijl over. Zozeer zelfs, dat je op een gegeven moment niet meer precies kunt zien wie 'Bataaf', 'Romein' of iets anders is. Vanaf de tweede eeuw gaan de Bataven als volk volledig op in de multiculturele samenleving. In het jaar 212 besluit keizer Caracalla iedereen in het Romeinse rijk burgerrecht te geven. Vanaf dat moment is dus iedereen ook officieel Romein.

XXIII



Militair diploma uit 116, gevonden in Straubing (Beieren). In de opsomming van legereenheden komen we twee Bataafse cohorten tegen: het 3e en het 9e. Beide zijn rond 105 overgeplaatst van de Muur van Hadrianus naar de Donau.

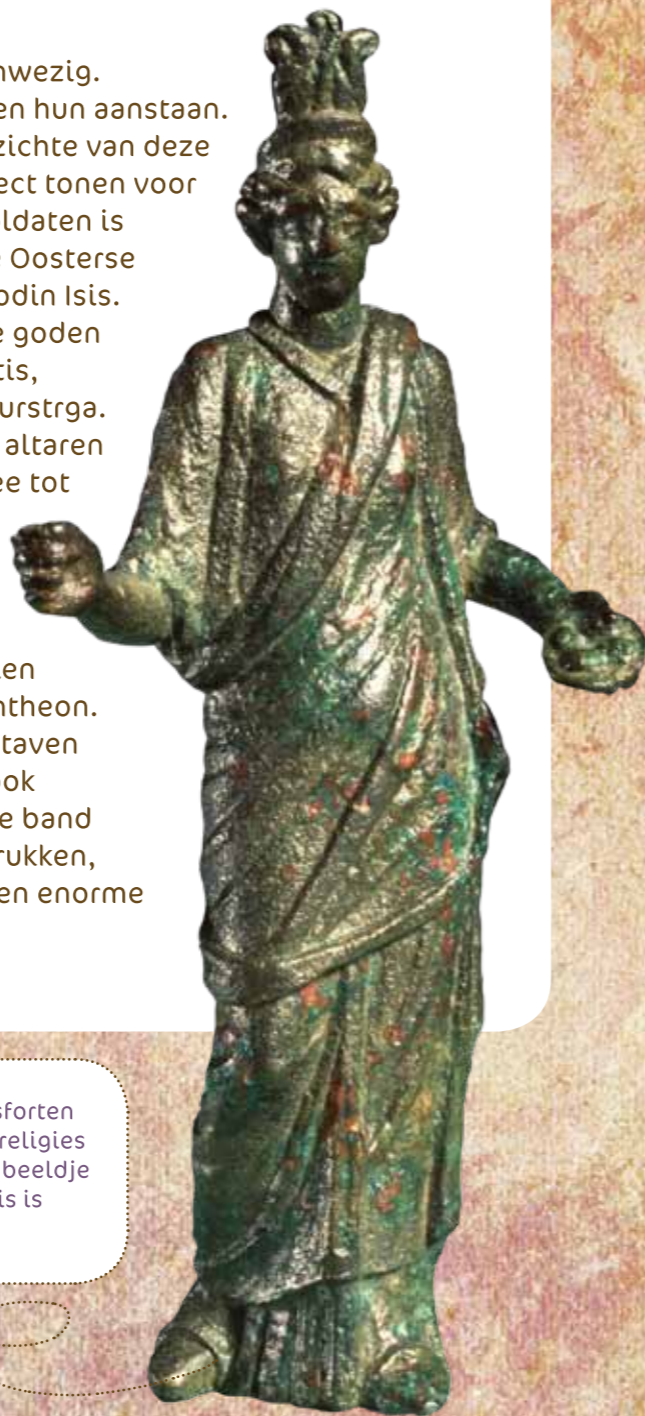


Godsdienst

In de Oudheid zijn de goden overal aanwezig. De mensen vereren wie van al die goden hun aanstaan. De Romeinen zijn heel tolerant ten opzichte van deze religies, zo lang de inwoners ook respect tonen voor de vergoddelijkte keizers. Onder de soldaten is Mithras populair, een wat mysterieuze Oosterse godsdienst, maar ook de Egyptische godin Isis. De Bataven en Cananefaten eren lokale goden met prachtige namen als Vagdavercustis, Hludana, Magusanus, Nehalennia en Hurstrga. Ze beitelen de namen op wijstenen en altaren en brengen latere archeologen daarmee tot grote wanhoop, want ze staan nergens beschreven.

De Romeinen herkennen zich in sommige van die lokale goden en stellen die gelijk aan goden van hun eigen pantheon. Zo koppelen ze de hoofdgod van de Bataven – Magusanus – aan Hercules, die dan ook Hercules Magusanus gaat heten. Om de band tussen Bataven en Romeinen te benadrukken, bouwen de Romeinen voor deze god een enorme tempel in Elst.

De hulptroepen in de limesforten brengen allerlei exotische religies mee naar onze streken. Dit beeldje van de Egyptische godin Isis is gevonden in Valkenburg.



In de vierde eeuw krijgt het christendom de overhand in het Romeinse rijk. Soms gaat dat gepaard met onderdrukking en geweld. Steeds meer tempels worden omgebouwd tot kerk en later worden 'heidense' cultusplaatsen zelfs verwoest. Aan het einde van de vierde eeuw roept keizer Theodosius het christendom uit tot staatsgodsdienst: uitoefening van het heidendom wordt officieel verboden. Het Romeinse Rijk is een christelijk rijk geworden.

De enorme tempel van Elst is de grootste Gallo-Romeinse tempel ten noorden van de Alpen.



Zilveren armband, gevonden in Waardenburg. De armband vermeldt de letters HER(culus) MAG(usanus).

Het einde van de limes

Vanaf de derde eeuw merken we de gevolgen van de Grote Volksverhuizing: volkeren uit Azië raken op drift en jagen weer andere volkeren voor zich uit. De druk op de grenzen van het Romeinse rijk neemt toe. Aan de Donau roeren zich de Goten, in onze streken de Franken. Noodgedwongen laten sommige keizers groepjes Franken toe in het rijk, deels om de druk op de grenzen te ontlasten, maar ook om leeggefallen gebieden in het rijk weer te bevolken.

De Franken leveren ook hulptroepen aan het Romeinse leger. Zo raken de forten langs de Rijn en Maas steeds meer bevolkt door Frankische soldaten, die via een militaire carrière ook tot de hoge officiersrangen doordringen. In vervolg op de Romanisering van de eerste twee eeuwen, begint nu de Frankisering van de Lage Landen. Die Frankisering krijgt vooral vorm in de vierde eeuw. De Franken wonen dan ook aan beide zijden van de grens.



Romeinse soldaten zien er in de 4e eeuw heel anders uit dan in de 1e eeuw. Typisch zijn tunica's met lange mouwen en stiksels. De helmen krijgen bovenop ijzeren beschermstroken en neusbeschermers.

In de vierde eeuw laat keizer Julianus de Salische Franken toe in Zuid-Nederland. De keizer is nog altijd populair in België – in dit geval Tongeren.



Een duidelijk einde van het Romeinse rijk is niet aan te wijzen, dat is een geleidelijk proces. Ergens tussen 400 en 450 is de mediterrane invloed op de Nedergermaanse limes zover verdwenen dat we onze omgeving helemaal 'Frankisch' kunnen noemen. De Franken zijn eigenlijk de nieuwe Romeinen en blijven ook wonen op de Romeinse plekken. Die droom van een vernieuwd Romeinse rijk gaat zover dat een verre nazaat van de Franken, Karel de Grote, zich in het jaar 800 tot keizer kroont. Daarmee treedt hij heel bewust in de voetsporen van de Romeinse keizers.

Het typisch laat-Romeins fort van Aardenburg, deel uitmakend van de kustlimes. Ook Nijmegen en Cuijk zullen er ongeveer zo hebben uitgezien. De forten in de 4e eeuw beginnen te lijken op Middeleeuwse kastelen.



Waar is de limes te zien?

Als gezegd: er zijn in Nederland geen bovengrondse resten van Romeinse gebouwen bewaard gebleven. Daarvoor moet je naar steden als Tongeren en Trier. De schatkamer van de Nederlandse limes ligt onder de grond. Daar vinden we wel origineel muurwerk en fundamenteën, zoals de indrukwekkende tempelresten onder de Grote Kerk in Elst en muren van het castellum onder het Domplein in Utrecht. Originele Romeinse bouwwerken zijn ook te vinden in Berg en Dal, waar enorme geulen en dammen de plek aangeven van de Romeinse waterleiding naar de legioenplaats in Nijmegen.



De indrukwekkende overblijfselen van de Gallo-Romeinse tempel in Elst.

De honderdduizenden Romeinse vondsten die uit de grond komen, hebben een plek gekregen in verschillende musea. Topmusea zijn het Rijksmuseum in Leiden en Museum Het Valkhof in Nijmegen. Musea met kleinere collecties zijn onder andere het Katwijkse Museum, Museon (Den Haag), Museum Swaensteyn (Voorburg), Archeologiehuis Zuid-Holland (Alphen aan den Rijn), Stedsmuseum Woerden, Centraal Museum (Utrecht), Fort Vechten, Museum Dorestad (Wijk bij Duurstede), Museum Baron van Brakell (Ommeren) en het Liemers Museum (Zevenaar).

Daarnaast is de limes op tientallen plekken zichtbaar gemaakt door reconstructies en/of kunstwerken. De meest indrukwekkende daarvan is Castellum Hoge Woerd in Leidsche Rijn: een reconstructie en museum van internationale betekenis. Ook bijzonder zijn visualisaties in Leiden (Park Matilo), Zwammerdam (Hooge Burch), Woerden (Castellumgarage), Vechten (Fort Vechten) en Arnhem-Meinerswijk. De grootste concentratie Romeinse gebouwen in Nederland vind je in Archeon in Alphen aan den Rijn. Ook Museumpark Orientalis (bij Nijmegen) besteedt aandacht aan de Romeinen. Even buiten Nederland, maar wel aan de Nedergermaanse Limes, ligt het Archeologisch Park Xanten (APX).

Kijk voor meer tips op www.romeinselimes.nl



Castellum Hoge Woerd in Leidsche Rijn: een geweldige combinatie tussen reconstructie, museum en multifunctioneel cultureel centrum.

Het eerste drive-in museum van Europa: de Castellumgarage van Woerden. Onder andere kun je een deel zien van een hier gevonden Romeinse vrachtboot.



Het binnenmuseum van het Archeologisch Park Xanten, gevestigd in een moderne replica van de thermen.

Verder lezen

- Bechert, T. & W. Willems**, *De Romeinse rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust*. Utrecht 1995.
- Bosman, A.**, *Rome aan de Noordzee. Burgers en barbaren te Velsen*. Leiden 2016.
- Clerinx, H.**, *Romeinse sporen. Het relaas van de Romeinen in de Benelux met 309 vindplaatsen om te bezoeken*. Amsterdam 2014.
- Enkevort, H. van, J.K. Haalebos en J. Thijssen**, *Nijmegen. Legerplaats en stad in het achterland van de Romeinse limes*. Abcoude 2000.
- Erdrich, M.**, *Spel zonder grenzen. Een speurtocht naar de Limes in de late Oudheid*. Inaugurale rede KUN, Nijmegen 2003.
- Hazenberg, T. & P. van der Heijden**, *Varen op de Romeinse Rijn. De schepen van Zwammerdam en de limes*. Leiden 2016.
- Heijden, P. van der (red.)**, *Romeinse wegen in Nederland*. Utrecht 2016.
- Heijden, P. van der**, *Grens van het Romeinse rijk. De limes in Gelderland*. Utrecht 2016.
- Hingh, A. & W. Vos**, *Romeinen in Valkenburg (ZH). De opgravingsgeschiedenis en het archeologisch onderzoek van Praetorium Agrippinae*. Leiden 2005.
- Jonge, W. de, J. Bazelmans & D. de Jager (red.)**, *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*. Utrecht 2006.
- Lendering, J. & A. Bosman**, *De Rand van het Rijk. De Romeinen en de Lage Landen*. Amsterdam 2010.
- Tacitus**, *De opstand van de Bataven. Vertaald door V. Hunink*. Amsterdam 2005.
- Tuuk, L. van der**, *De Romeinen. Langs de limes in de Lage Landen*. Utrecht 2016.
- Vos, W., E. Blom & T. Hazenberg**, *Romeinen in Woerden. Het archeologisch onderzoek naar de bezetting en de scheepvaart van Laurium*. Leiden 2010.

Verantwoording

Dit boekje is een uitgave van **RomeinenNU**, promotiebureau voor de Romeinse geschiedenis in Nederland. Het is mogelijk gemaakt dankzij financiële ondersteuning van **Fonds voor Cultuurparticipatie**.

Tekst: **Paul van der Heijden**

Vormgeving: **Marga van den Heuvel, Maartse Hazen**

Met dank aan **Wouter Vos** en **Jona Lendering** voor de deskundigheid.

Afbeeldingen:

Cezary Wyszynski	9(b), 32
Fectio	26(l)
Henk Brienissen	3(o)
Henk Braam	14(b), 14(o)
Jeroen Savelkous	cover(r)
Paul van der Heijden	2(b), 2(o), 7(o), 9, 13(r), 16(o), 17(l), 17(r), 19(l), 25(b), 26(r), 28, 29(o), 29(r), 30(r)
Mikko Kriek	cover(l), 11, 19(r), 27
Museum Het Valkhof	10, 15(l), 15(r), 20(l), 25(o), 30(l)
Rijksmuseum van Oudheden	4(b), 4(o), 13(l), 16(b), 21(b), 24
RomeinenNU	5, 6, 8(l), 8(r), 18, 22
Ulco Glimmerveen	7(b), 20(r)
Wikimedia	12, 20-21(o), 23, 29(b)

b = boven, o = onder, l = links, r = rechts

© RomeinenNU 2016

www.romeinen.nu



